

ԲԱՐՈՅՆԱԿԱՆ, ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԳ. ՅԱՐԻ 1899

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 3 դր. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ՔԻՒ 3, ՄԱՐՏ

Ռ Ր Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀՈՅՐԸ, ՆՐԱՆՑ ԱՆՑԵԱԸ,
ՆՐԱԿԱՆ ԵՒ ԱՊՐԵՆ

(Ը—ր—ս—լ—ս—թ—ս—լ)

«Դայից ոչ հեռի Երասխի վրայ երեւում են դեռ այն Տոյակայ կամրջի մնացորդ աւերակները, որ հեռեմ հռչակուող էր եւ կապում էր Արեւելքն Արեւմուտքի հետ: Այդ կամրջի վրայով կատարուում էր աշխարհի ահագին վաճառականութիւնը: Նրա սկիզբն եւ հիմնարկութիւնը շատ հին է. օրինակ իսիդոր Սերվիլիոսը՝ Աղեքսանդր Մակեդոնացուն է հիմնարկու համարում, ասելով որ Օգոստոս կայսեր ժամանակ վերանորոգուեց այդ կամրջը: Նա այնքան հռչակուող էր Հռովմայեցւոց մօտ, որ Օգոստոսի

ժամանակից վերջի իրա բանաստեղծն իւր ննէականի մէջ յիշում է ասելով. indomitique Dahae.

Et pontem indignatus Araxes, որպիսի բառնական պարբերութիւնը՝ Գեր. Եղուարդ Հիւրմիւզեան այսպէս է թարգմանել:

Մեզմիկ առէն անդ Եփրատայ հունէն,
Անդ հեռագոյն ազգ ի բնակիւն Մորին,
Եւ երկեղիւր Հռենոս եւ Տայք աննրկուէր.
Եւ Երասխայն ի կամրջոց ըմբոստ հունէր:

(Վերջիւ. Ենեական, էր. 401—402),

Նշելով Սասնիուր յիշում է այս կամրջի մասին այսպէս՝ «et patiens lati jam pontes Araxes» «եւ լայնարձակ կամրջից չարչարուող Երասխը»:

Այս կամրջի մասին յիշում է եւ Ղազար Փարպեցին, ասելով.

«Չարմիհը Հաղարուստ աստուի եւ բազում սարքաւոր զօրք դիմեալ, անցանէր ընդ կամուրջ գետայն Երասխայ, եւ ի դիւղաբազարէն, որ կոչն Արտաշատ, բնակէր այն օր.» (Ղազ. Փարպ. Վնեւսիկ 1793. էջ 250):

Ինչպէս երեւում է այդ հռչակաւոր կամուրջը գոյութիւն է ունեցել մինչեւ ԺԳ. դարը, վասն զի Լենկթիմուրի արշաւանքի ժամանակ նա դեռ կանգուն էր, եւ նա անցաւ իր զորքով նրա վրայով 1396 թուին, ու պաշարելով Երնջակ բերդն, անցաւ Վրաստան: Հերթի իգգիւնը, Լենկթիմուրի արշաւանքի պատմիչը, աւանդել է մեզ այդ կամրջի նկարագրութիւնը:

«Կամուրջը հիմնած է տաշած ժայռի վրայ անխախտ ամրութեամբ, վերեւը զարմանալի հարկի եւ քարեղջ միացած են այնպէս կանոնաւոր եւ աւելորդ կերպով, որ ամենահարազէտ ճարտարապետը պէտք է դարմանայ: Կամարներն այնքան բարձր եւ երկայն են, որ մինի հիմքերի որունքը 60, միւսինը 50 պարսկական բազուկ է: Կամարի տուրքին մասումը շինուած է քարվանսարայ, իսկ երկու ծայրումը զբոսնոր դարմանակ գեղեցկութեամբ:»

Այս պատմիչը կամրինն տալիս է «Եօզայի կամուրջ», անունը: Ինչպէս երեւում է այդ խօսքերից, կամուրջն ունեցել է երկու աշք կամ կամար, այս ապացուցանում է նոյնպէս եւ նոր պատմագիր՝ Երզնայան Բէհմեն-Միրզայի հետեւեւ վկայութեամբ:

«Եւրի Բեկյուսը Կարգանը (Լէնկիթիմար) 789 թուին հիշեւի (1387 8 թիւիչ) զորքը քշելով եկաւ Ատրպատական եւ դիմեց զէպի Նախիջևանի կողմն եւ անցնելով Մարաղեից եւ Գադա-Դիւք Լարից, հասաւ Արաղ զետին եւ նոր վայրի «Ախլա-ու-Մուլք», իսկուած կամրից իջաւ: Եւ այդ կամուրջն է, որ տաշած քարից է շինած, եւ երկու մեծ ու լայն թաղ (կամար) ունի, որ նոր պոյնուիթիւնը 60 բեաղ է: Եւ արովհետեւ նա մարումն գրել էր առնել Անշաղի (Երնշակ) բերդն՝ որի մէջ ամրացած էր Սուլթանն Ահմատ զորքը, ուստի հրամայեց իր զօրքին պաշարել այդ բերդը, եւ զօրքը թէեւ գրոյի բերդին տիրացաւ ու աւերեց, բայց միջնաբերդը առնել չկարողացաւ: Եւ արովհետեւ շատ անուիկ բերդ էր, ուստի անհնար եղաւ գրաւել եւ Ամիր Բեկյուսին հրամայեց, որ ռադրաբներն հերկով պաշարեն բերդն մինչեւ առնուի: Մինչեւ ասան տարի ամբողջ Անշաղի բերդն պաշարուեց եւ միայն 10 տարուց յետոյ, այն է 799 թ. հիշեւի, սոյն տարեպ ընակիչներն անհնաւոր լինել:» (Առաւգիր պատմութիւն պարսկերէն:)

Այս բոլորից ակնյայտն է, որ գէթ մինչեւ 1400 թ. կամ մինչեւ ԺԵ. դար՝ կամուրջը ողջ է եղել եւ դրանից յետոյ կործանուել է: Գաղթականութիւն ժամանակ կամուրջն արդեն գոյութիւն չուներ եւ անցնում էին նաւակներով ու լասաներով, ինչպէս վերեւում բացայայտեցինք: Առաքել Վարդապետ, որ ժամանակակից էր Շահաբաւս Ա.ոյն, իր պատմութեան մէջ ոչ միայն չէ յիշում կամրիքի քանդելն այդ թագաւորի ձեռքով. (լսաւ ժողովողական աւանդութեան՝ կամուրջն շինել է խօջա խաչիկն, իսկ կործանել է Շահաբաւսը:) այլ մինչեւ անգամ կամրիք մասին ոչ մի խօսք չէ տաւում, այլ

« Երեւակի ամրոցի կամ Երեւակաբերդը հաշիւաւոր է մեր պատմութեան մէջ Սմառ խաւաւմանոյ արքայի կամահանջ ամենաբնիկութիւն 914 թ.:» Լայտամանի ամենաուսիկ ամբողջութիւն մինչ էր եւ ԺԲ. դարում Բուզանդան ապրի ժառանգական կալուածն էր: Այդպիսի սխալած գրոյի բերդն Երեւակ քաղաքն է, որ այժմ աւերակ է:

ընդ հակառակն շատ բացայայտ կերպով յայտնում է, որ այդ միջոցին Երասխի վրայ ոչ մի կամուրջ չկար, քանի որ նկարագրում է Հայերի քաշած անորթակ տառապանքը գետն անցնելիս եւ շատերի հեղձամահ լինելը: Նոյնպէս Եւրոպացի մի քանի ճանապարհորդներ, ինչպէս Յաւելնիէ 1655/ն, Էւրդեն 1673/ն եւ Յուրնը-Փոր 1700/ն, նաւակներով անցան Երասխն եւ ոչ մի կամուրջ չտեսան:

Այս ինչ է առում Էւրդեն:

«Երասխ այն հաշիւաւոր գետն է, որ բաժանում է Հայաստանը Մեդիայից (Ատրպատականից): Այդ գետը մեծ է եւ շատ արագ: Նա ուռչում է իր հոսանքի ընթացքում շատ փոքր վտակներով եւ հեղեղներով: Ձմեռական ժամանակ նրա վրայ կամարներն են շինել ջուղայից վերեւ ու որիչ տեղեր, բայց ողբան ամառ եւ հաստ են եղել, ինչպէս երեւում է գիւմ անցած կամարներից, շին կարողացել դիմադրել գետի հոսանքին: Այնքան կատաղել էր, երբ մտակալ տարիի ձմեռի հալուելով մեծանում էր, որ ոչ մի թուրք, ոչ մի շինութիւն չէր ձուլում: Մենք անցանք Երասխը մի մեծ նաւակով, որ 20 ձիւ էր 30 մարդի անցնելու համար եր շինուած: Ձմեռը, երբ ջուրը չիլ է, ուղղութիւն են անցնում: Ժամանական ջուղից կէս մղոն է, մի տեղ, որ շատ լայն է, ուստի եւ հանդարտ է հոսում:»

Այսպէս ուրեմն Հին-Ջուղան թէեւ չիւնուած անապատ տեղում, զուրկ բուսականութիւնից եւ աւաղում մի գեղեցիկ տեղ չէր կարող լինել, բայց ԺԶ. եւ ԺԷ. դարում նա մի հաշիւակալ եւ ծաղկակալ վաճառականական քաղաք էր, ինչպէս վկայում են եւ եւրոպացի շատ ճանապարհորդներ — Յաւելնիէ¹, Էւրդեն², Յուրնը-Փոր³, Բուլէյ⁴, Հանվայ⁵ եւ այլք, թէեւ այսօր աղքատութեան եւ աւերման մի տիրալի պատկեր է ներկայացնում: Ջուղան մի յարմար վաճառականական եւ փոխարդական կենդրոն էր Տիգրիստանի, Միջին Մասիայի եւ զարսկաստանի հետ մի կողմից, իսկ միւս կողմից Թուրանաստանի, Եւրոպայի հետ: Այդ է պատճառն, որ Ջուղայի Հայերն միջնորդ էին Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ, ուստի եւ մեծ հարստութիւններ էին դիւղում: Նոյն փարթեմութեան եւ ձորութեան ապացոյց կարող է լինել մասամբ եւ այն հանա-

¹ Tavernier, Six voyages, 1. 4. I. ed. 1718.

² Chardin, Voy. en Perse, Amsterdam 1735.

³ Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Amsterdam, 1718.

⁴ W. Ouseley Travaux, London 1829, 4 vol. III. p. 429-432.

⁵ S. Hanway, Reisen in Persien, Hambourg 1754, Th. II.

գամանքը, որ գաղթելով Պարսկաստան եւ Հաստատուելով Նոր-Ջուղայում՝ գարձեալ նոյն փարթաւութեան եւ շքեղութեան մէջ լող էին տալիս նրանք։ Երեւում է, որ արուեստներն եւս բաւականին ծաղկած էին Ջուղայում. յայտնի է, որ երբ Էաֆարատ այցելեց Ջուղայ, Հայերը զարմանալի շքեղութեամբ ընդունեցին նրան եւ Ջուղայ մտնելուց առ ու Հացի հետ միասին մի ոսկիէ սկուտեղի մէջ մի ողկոյց խաղող ներկայացրին։ Էաֆարատ կարծելով որ բնական խաղող է, ձեռքը մկինց, որ վեր առնի եւ ուտի, բայց զարմանքով տեսաւ, որ սուրց շինուած էր արուեստական կերպով, բայց այնքան գեղեցիկ, որ բնականից անկարելի էր զանազանել։ Ահագին խաշբարներ գերեզմանների վրայ, Ամենափրկիչ եկեղեցին հիմնալի քան դակագործուած նոյնպէս ապացոյց են արուեստների բարգաւաճման։ Իսկ Ջուղայեցւոց փարթաւութեան իրբեւ ապացոյց, յիշենք այստեղ Աւարել Վարդապետի խօսքերը Էաֆարատի Ջուղայի մասին։

«Եւ ի գառն յորժամ Հասին ի գիւղաքաղաքն Ջուղայ, ամենայն բնակիչն Ջուղայու բազում, եւ գանազան եւ պետպէս յորինուածովք պատրաստութիւնս հոգացեալ, եկն ընդ առաւել Էաֆին որպէս վայել է թագաւորի։ Ինչպիսիք եւ ծեղք, եւ երիտասարդք, ի զարգ եւ ի զէնս ոսկեհոռն սիրատեւի։ Ի հոնդարեղ պնտապարեալք ընդ առաւել ընթանալին։ Եւ նորաբողովը դեռահաճ մանկունք ոսկի բաժակաւ զանուշահամ եւ զազիւր գինի մատուցանին։ Եւ զանապարհս անցից աղբյուրի զարդարեցին եւ յեզերէ գետոյն մինչեւ ցապարտն խաշի խաշիկին արկին փայնազաւ առաւելութեամբ թագաւորին, պատուական եւ վայելուչ կուսմաշ (կերպաս), որոց վերայ էանց թագաւորն եւ գնաց ի տուն խօշոյ յաշիկին։ Եւ ի ասն անդր. խօշոյ խաշիկն դոսկի սկուտեղ լծալով ոսկով եզեալ ի ձեռն որդւոյ իւրոյ մատոյց առաւել թագաւորն, նոյնպէս եւ ամենայն մեծամեծքն Ջուղայու մատուցին զընծայս, որպէս վայել է թագաւորի, եւ դուռուր երեք եկաց անդ զհաշն, եւ ջուղայեցիք պատմեցին զնա համարամ կերակրօք եւ ծաղկեալսմ գինեաւ։»

Պէտք է յիշենք այստեղ, որ երասի գետից մինչեւ Ջուղայ՝ առ նուազն մի վերստ հեռաւորութիւն կը լինի։ Ջուղայեցիք անուանի էին բոլոր Հայերի մէջ. ազգային գործերի վրայ նրանց իշխանները մեծ ազդեցութիւն ունեին։ Կաթողիկոսներէր ըռնած մինչեւ հասարակ Հայերը նեղութեան ժամանակ Ջուղայեցիներին էին ապաւինում։ Իշխանների մէջ ալ անուանի էին խօջա Սափար, խօջա խաշիկ, խօջա Նազար եւ

այլք. «խօջա, բառն արեւելքում մինչեւ այժմ եւս արւում է հարուստ եւ պատուաւոր ու հռչակ ունեցող վաճառականներին։

Ցանկնք այժմ ինչ դրութեան մէջ էր հայրապետական գահն այդ միջոցին։ Ամբողջ հայ ազգի պատմական կեանքի մէջ չկայ այնքան վշտերի, տառապանքների եւ չարարանքի մի տեսարան, որպիսին ցոյց է տալիս մեզ Էլմիածնի կաթողիկոսական աթոռը։ Ս. Գրիգորի յաջորդներից շատերն իրենց վարուց եւ առաքելութեան հետ կցել են շամարեա միշտ եւ կենդանի նահատակների անուրն։

Երբ պատմութեան ժամանակ Էլմիածինը բոլորովին անշքացած եւ թափուր դրութեան մէջ էր։ Օսմանեցւոց բռնչումների եւ հարկապահանքների լուծն այնքան անագորոյն եւ անտանելի էր դարձել, որ Գաւրիթ Ե. կաթողիկոսը շարաշար նեղուելով բռնչումների հարկապահանքութիւնից, որոնք պահանջում էին նրանից, իբրեւ ազգի գլխից, շատ գանձ, այլ եւս ձար չգտնելով, իրեն կաթողիկոսակից ընտրեց 1593 թուին Մեղիսէի Նպիսկոպոսին, որպէս զ երկուսը միասին ժողովարարութիւն անեն եւ աթոռի պարտքերը վճարեն։ Հետցհետեւ պարտքը դիզւում էր տոկոսների ծանրութիւնից, այնպէս որ հասաւ մինչեւ 50 հազար դահեկանի. երկրի մէջ փող չկար, թանգաթիւնը, սոյն պատել էր. կաթողիկոսները հազիւ իրենց օրական ապրուստը կարողանում էին հայլծայլել։ Հարկապահանքները դադար չէին տալիս, նեղում էին. այն ժամանակ թշուառ կաթողիկոսները սկսեցին թափառել գիւղեց գիւղ, քաղաքեց քաղաք, թագնում էին, մի տեղ չէին կարողանում մի գիւղեր փախ, այլ կարծես իբրեւ փախտական գողեր հալածւում էին անխայտաբար։ Արեւի ձար չգտնելով, կաթողիկոսները սկսեցին եկեղեցիների սրբութիւնները զանազան վաճառականների եւ մահմետականների մօտ գրաւ գնել եւ տոկոսով փող վեր առնել։ Մինչեւ անգամ Ս. Արիստակէս Հայրապետի աջը, Ս. Ստեփանոսի աջը, Էլմիածնի տաճարի անօթներն, եւ այլն։ Երբ այդ եւս չօգնեց, երկու կաթողիկոսները խորհեցին գրել Ամբաս. քաղաքի առաջնորդ անուանի Սրապիոն վարդապետին, որ մեծատան որդի էր, որ գալ աթոռը պարտքից ազատէ եւ կաթողիկոսական պաշտօնն եւ ինքը վարէ։ 1602 թուին Սրապիոն եկաւ Ջուղայ, եւ Ջուղայեցիք խորհուրդ անելով տարին նրան Էլմիածին եւ ձեռնադրեցին կաթողիկոս։ Գրիգոր Գ. Գ. անուամբն էլուսով մի եւ նոյն հալա-

ծանցները եւ նեղութիւնները, որ կրում էին Գաւիթ եւ Մեկքիսէթ կաթնուղիկոսները, սկսեցին եւ Սրապիոն կաթնուղիկոսի համար: Թե ինչ անտանելի չարարանքներ կրեցին այդ երեք թշուառ Հայրապետներն այլազգիների եւ մանաւանդ Պարսիկների ձեռքից, բաւական է պատկեր յիշել, որ 1605 թուին Սրապիոն կաթնուղիկոսին Շահաբբասի հրամանով բռնեցին ջուղալում եւ մատնեցին տանջանքի, ամէն օր հրապարակի մէջ ոտերից կանելով եւ բրածեծ աւելով: Մի եւնոյն Շահաբբասի հրամանով 1612 թուին դահճները տարածելով Մեկքիսէթ կաթնուղիկոսին հրապարակի վրայ, չորս կողմից ցիւղերի վրայ պրկեցով. աքցանով կորցրին մարմնի միսն եւ գնելով բերանում, այնքան ծծեցին, մինչեւ որ ստիպուեց ծամել իր սեպհական միսն եւ կուլ տալ: Իսկ թէ ինչ սարսափելի վիճակի մէջ էր ընկած Էջմիածնի աթոռը՝ այդ բոլորի պատճառով, առ ինչ է պատմում Առաքել վարդապետը:

«... Առաւածաբանի սուրբ աթոռս ամենեւեմ ունայնացեալ էր ի ստացուածոց՝ եւ կողոպտեալ ի զարգուց. ոչ էրիք, զի ոչ էր անդ ժամասացութիւն եւ կամ ընթերցում, ոչ զգետա եւ ոչ շուռչառ, զի ոչ էր ժամկարգութիւն եւ պատարագ. մինչ զի քրիստոսի իշման տեղն՝ եւ սուրբ անգլոսն եւս ոչ ունէին դժածկոցն, ոչ կանխեղճ, զի ոչ գոյր լոյն, այլ հանապազ ի խաւարի. բայց այլազգի մահաւորական ածի փառք զծրագ ձիթոյ եւ զնէր ի վերայ բնմին. եւ այն եւս երբեմն երբեմն վասն անցաւորից ժամապարհորդաց. զի տեսնելով զայն զգործութիւն արարեան նմա. ոչ խնկարութիւն, զի ոչ գոյր բուրբուռ եւ խուճի, եւ ուղարկի յառակ եկեղեցւոյ. քանզի անդեալ, եղեալ որջ զեւնոց եւ սոցնոց, եւ մեծամեծից լուսամուտքն՝ զորո ունի՝ ամենն ի բաց կայր առանց վանդակի, ուստի մահալ ի ներս թռչումն ընուն զեկեղեցին ծառովք եւ այլոց զուեից. զոր յամենայն հարկուս արեւոց. եւ ընդ այսն ընդ առաւածան ի լուսանան ձայնք թռչնոցն խափանելը զայն ժամանակն:»

Որպիսի եղիկել դրութեան եւ նուաստութեան մէջ էր ընկել հայ ազգը, երբ հայկական աթոռի մէջ ծրագ էր վառում մի մահաւորական, իսկ ամենայն Հայոց կաթնուղիկոսի մարմնի միսը աքցանով էին պոկում...

Այս ընդհանուր տեսութիւնից յետոյ անցնենք գաղթականութեան պատմութեան:

Մենք տեսնւք, որ ամբողջ Հայաստանն եւ Արարատական գաւառը հեծում էին օտարաց իշխանութեան ներքոյ, այնպէս որ ընկելիւնքից շատաւ հարստահարութիւնների երեսից սկսեցին ուրիշ աշխարհներ փախչել, իսկ Արցախի եւ Արարացուց աշխարհից, Համախու եւ Գան-

ձակի կողմերից բազմաթիւ Հայեր գաղթեցին Պարսկաստան: Այդ գաղթողների մէջ անուանի էին — Սարուխան բէկ եւ իր եղբայր Նազարը՝ Ոսկանապատ գիւղից. Զաւալ բէկ եւ իր եղբորդ. Գին՝ Խաչենի կողմից. Մեկք Սուլուճ՝ Գիւզակից. Մեկք Փաշիկ՝ Քօշիկ գիւղից. Մեկք Բարսէն՝ Բրետիս գիւղից, Մեկք Հայկազն՝ Խանաճան գիւղից: Գիւզակի գաւառից էլ չորս գիւղ խրմբովն գաղթեց: Դրանք բոլորը գնացին Ապահահան քաղաքը, որտեղ Շահաբբաս բնակեցրեց նրանց: Այդ եղաւ 1586 թուին: Երբ Սրապիոն կաթնուղիկոսը դարձաւ, Մեկքիսէթ կաթնուղիկոսն իր հետ առնելով մի քանի եպիսկոպոսներ, վճռեց գնալ Ապահահան եւ այնտեղի Հայերի օգնութեամբ աթոռը պարտից ազատելու եւ նուրից կաթնուղիկոսանալու հնարքը գտնել: 1603 թուին նա մտաւ Ապահահան, որտեղ Շահաբբասը մեծ պատուով ընդունեց: Մեկքիսէթ եւ Գաւիթ կաթնուղիկոսները գիտէին, որ Շահաբբասը՝ Ապահահան գաղթած քրիստոնեաների խորհրդով կամենում է գալ նուաճել Հայաստանն եւ ազատել Օսմանցուց ձեռքից, ուստի մտածեցին օգնել Շահաբբասի այդ դիտաւորութիւնն իրադրեցնելու: Դրանք կարծում էին, որ մարբեւով երկիրն այդ օտարներից, իրենք եւս կ'ազատուին պարտից եւ դարձեալ կը վարեն կաթնուղիկոսութիւնը: Առաքել պատմագիրն անեծք է թափում կաթնուղիկոսների վրայ այդ երկնած խորհրդի մասին. «Խորհեցան, ասեւ, խորհուրդ եւ ոչ Յերամբ, ըստ գրեցելումն, ի կորուստ անձանց իւրեանց. ի կործանումն եւ ի տապալումն աշխարհին եւ ի ընդուն՝ ապքն իւրեանց»: Ի հարկէ, անարդարութիւն է այդ կաթնուղիկոսներին համարել միակ պատճառն ապագայ աղէտների, այլ այս ստոյգ է, որ Մեկքիսէթ կաթնուղիկոսի Ապահահան գնալն եւ Շահաբբասին յորդորելը գալ ազատել երկիրն Օսմանցուց ձեռքից, արագացրեց գործի լուծումը: Շահաբբաս չարուստի մտածում էր քանդել Օսմանցուց հետ արած իր հաշտութիւնն եւ Արարատական ու Արարատեան աշխարհն ազատել նրանց ձեռքից: Այդ դիտաւորութիւնն իրագործելու համար նա յարող առթի էր սպասում. նրան հարկաւոր էր հաւաստի լինել, որ երկրի բնակիչները ձեռնառն կը լինեն իրեն. այդ բանի մէջ համոզեցրին նրան Ապահահան փախած քրիստոնեաներն եւ Մեկքիսէթը: Եւ ճշմարիտ, թշուառ ժողովուրդեան հոգին բերանն էր հասել բռնաւորների ձեռքից:

Վասն զի յոյժ շարաշար նեղութեամբ նեղէին զնստ ազգն Օսմանցոց ծանր հարկահարահան-

